

СУШТИНСКА ПРОМЈЕНА ОКОЛНОСТИ КАО ОСНОВ ПРЕСТАНКА УГОВОРА У МЕЂУНАРОДНОМ ЈАВНОМ ПРАВУ

doi: 10.7251/SPM1346139J

Апстракт: Постоје уговори који не дефинишу тренутак престанка дејства уговора (нпр. „вјечити уговори“) нити садрже одредбе о ревизији иако су закључени на одређени временски период. Код оваквих уговора може се десити да у току одређеног временског периода у коме уговор треба да буде извршен, наступе промијењене околности које се нису могле предвидјети у моменту закључења уговора а које битно отежавају испуњење обавезе једне државе. У оваквим ситуацијама државе су се позивале на клаузулу *rebus sic stantibus* да би раскинуле уговор или тражиле ревизију уговора иако није била предвиђена уговором, те на тај начин уговорне клаузуле прилагодиле новонасталим околностима.

Правна природа клаузуле *rebus sic stantibus* у доктрини међународног јавног права спада у једно од најконтроверзнијих, средишњих и тешких питања. Постоје потпуно супротни ставови о томе да ли правило *rebus sic stantibus* представља правно правило или не. У теорији се веома пуно расправљало о овој теми те постоји мноштво радова и правних конструкција.

Суштинска промјена околности (клаузула *rebus sic stantibus*) је један од основа престанка дејства уговора који је као такав усвојен у Бечкој конвенцији о уговорном праву.

У овом раду изложићемо појам, настанак и историјски развој правила *rebus sic stantibus*, односно правила суштинске промје-

* Његослав Јовић, мастер права, приправник у „ЕКО-Бел-у“ д.о.о. Лакташи

не околности, затим ћемо изложити правну природу те позитивноправно важеће правила са праксом међународних судова.

Кључне ријечи: суштинска промјена околности, клаузула *rebus sic stantibus*, члан 62 Конвенције о уговорном праву, престанак дејства уговора.

УВОД

Постоји више термина које аутори користе за означавање појма *rebus sic stantibus*. Тако се као синоними користе термини „клаузула *rebus sic stantibus*“ нарочито у даљој прошлости мада се и данас користи, затим „доктрина *rebus sic stantibus*“, „принцип *rebus sic stantibus*“, „правило *rebus sic stantibus*“ и други термини сличног значења¹. Комисија за међународно право приликом рада на нацрту Конвенције о уговорном праву се у члану 44. нацрта определијелила за термин „суштинска промјена околности“² умјесто термина „*rebus sic stantibus*“.

Термин „клаузула *rebus sic stantibus*“ изражава став да постоји претпоставка да се клаузула налази у сваком уговору, односно да се уговори закључују под прећутном претпоставком да садрже клаузулу *rebus sic stantibus*. Овај термин се укоријенио у међународној пракси те се најчешће употребљава и поред савремених термина као што су принцип, доктрина или правило. Мада поједини аутори комбинују ове термине (нпр. принцип клаузула *rebus sic stantibus*) они се у теоријском смислу искључују и није пожељно да се комбинују.

Термин „доктрина *rebus sic stantibus*“ „је најближа оним схватањима која у *rebus sic stantibus* виде теоријску конструкцију која није нашла своје позитивноправно покриће у уговорима и обичајима“³.

¹ Вид. Миленко Крећа, *Престанак дејства уговора у савременом међународном јавном праву*, Београд 1988, 123.

² Yearbook of International Law Commission (YILC), II, 1966, 39.

³ М. Крећа (1988), 123.

Термин „принцип *rebus sic stantibus*“ означава појам који се користи за означавање *rebus sic stantibus* као општег принципа међународног јавног права. Обично се у овом контексту супротставља принципу *pacta sunt servanda*⁴ изражавајући принцип који ограничава његово апсолутно дјеловање, односно представља његов изузетак.

Термин „правило *rebus sic stantibus*“ се одваја од традиционалног значења клаузуле *rebus sic stantibus* као прећутног услова и у савременом смислу изражава објективно правно правило. Нарочито се израз „правило“ укоријенио у пракси Комисије за међународно право.

Позитивноправно важење правила *rebus sic stantibus* се изражава термином „суштинска промјена околности“ и као таква је ушла у Бечку конвенцију о уговорном праву. Члан 62 Конвенције користи само израз „суштинска промјена околности“.

Сматрамо да иако имплицитно није ушао у Конвенцију, појам „*rebus sic stantibus*“ је саставни дио члана 62. Он је изостављен због бојазни једностраног отказа уговора који су постојали у прошлости позивајући се на клаузулу *rebus sic stantibus*. На овај начин редактори Конвенције су жељели да избјегну контроверзе око правне природе правила *rebus sic stantibus* и да на прецизан начин ограниче њену примјену у савременом међународном праву.

1. REBUS SIC STANTIBUS У ИСТОРИЈСКОМ АСПЕКТУ ОД НАСТАНКА ДО ПОЗИТИВНОПРАВНОГ РЕГУЛИСАЊА

1.1. Настанак и историјски развој правила *rebus sic stantibus*

Правило *rebus sic stantibus*⁵ у свом пуном историјском, изворном називу гласи: „*Omnis conventio intelligitur rebus sic stantibus*“, што значи „сваки уговор, договор, споразум подразумемијева ствари

⁴ Yusuf Caliskan, *The Development of International Investment Law*, Boca Ration, Florida 2008, 23.

⁵ У преводу са лат.: док ствари, прилике, односи, остају какви јесу; док су такви какви јесу; док ствари тако стоје.

какве јесу“, тј. уговор вриједи само у околностима које су постојале у часу склапања уговора⁶.

Правило *rebus sic stantibus* према обичајном међународном праву даје могућност да једна уговорна страна тражи промјену своје престације (давања, чињења, нечињења) и то усљед наступања околности које угрожавају првобитну вољу уговорних страна, а нису се могле предвидјети. У случају да друга страна не прихвати ревизију уговора, страна која је погођена новонасталим околностима има право да под одређеним условима раскине уговор.

У теорији постоје различити ставови о тренутку настанка клаузуле „*omnis conventio intelligitur rebus sic stantibus*“. Већина писаца сматра да клаузула није могла настати у римском праву⁷ и да је настала у средњем вијеку. Ако се посматра историја римског права, од првобитних извора па до Јустинијана, може се закључити да римско право није било постојбина теорије о промијењеним околностима. Римско право карактерише формализам у закључивању уговора, те су правну заштиту уживали само они уговори који су закључивани у строго прописаној форми, уз изговарање одређених ријечи⁸. Према римским правницима, дужник се могао ослободити обавезе само ако је предмет његове чинидбе пропао усљед дејства више силе, али не и када је испуњење обавезе постало отежано усљед присуства изванредних и непредвидљивих догађаја⁹.

Према Роналду Виана Готсхалгу (*Ronaldo Viana Gotschalg*) клаузула *rebus sic stantibus* је створена у раду „*Suma Teológica*“ Светог Томе Аквинског. Захваљујући раду Алберта Ђентилија (*Alberto Gentili*) на дјелу „*De Jure Belli*“ из 1598 године, клаузула „*ominis convention...*“ је пажљиво прилагођена и користи се у међу-

⁶ Владимир Иблер, *Рјечник међународног јавног права*, Загреб 1972, 119.

⁷ Постоје писци који сматрају да је клаузула постојала још у грчком и римском праву као што су Phillipson и Cattand. Наведено према Смиља Аврамов, „Правило *rebus sic stantibus* у савременом међународном праву“, *Анали Правног факултета у Београду* (Анали ПФБ), Београд 4/1964, 386.

⁸ Слободан Перовић, „Раскид уговора због промијењених околности и начело правне сигурности“, *Сепарат из Научног прегледа*, Београд 1974, 185.

⁹ А. Bruzin, *Essai sur la notion d'imprévision et sur son rôle en matière contractuelle*, Le Puy 1922, цитирано према С. Перовић, 185.

народном праву¹⁰. Марк Вилиџер (*Mark E. Villiger*) и Јан Синклир (*Ian Sinclair*) такође сматрају да је принцип или доктрину *rebus sic stantibus* у приватном праву створио Тома Аквински, док је у међународно право, према њима, први увео Ђентили¹¹. Проф. Крећа, цитирајући Смиљу Аврамов и Нусбаума (*Nussbaum*), истиче да је Ђентили „савјетујући британску краљицу Елизабету да, у спору око важности уговора закљученог између Велике Британије и Холандије од 1585.“ изјавио да „...свака конвенција, мада заклетвом потврђена, мора бити схваћена као важећа само док постоји исто стање ствари“¹² те на тај начин увео правило *rebus sic stantibus* у међународно право. Сличне ставове заступају и поједини представници Комисије за међународно право. Представник Индије у Комисији за међународно право, Радхабинод Пал (*Radhabinod Pal*) је рекао да је *clausula rebus sic stantibus* осмишљена у покушају да се легализују аномалије у вишегодишњој валидности уговора као *status quo* и историјског притиска силе ван *status quo* ка вишим облицима људске заједнице. Ђентилију се генерално приписује да је увео максиму *omnis convention...* у XVI вијеку када је тврдио да постоји прећутно стање у самом уговору и који је обавезујући само ако су околности остале непромијењене¹³.

Случај који је изазвао пажњу међународне јавности догодио се 1870. године када је Русија изјавила да се више не сматра обавезном одредбама Париског уговора од 1856. године, који јој је за-

¹⁰ R. V. Gotschalg, „A cláusula rebus sic stantibus: A previsão das alterações fundamentais de circunstâncias do art.62 da convenção de viena sobre o direito dos tratados de 1969“, 5. Слично вид. MELLO, Celso D, *Curso de Direito Internacional Público*, 260.

¹¹ Mark E. Villiger, *Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties*, Brill 2009, 766-767; Ian Sinclair, *The Vienna Convention on the Law of Treaties*, Manchester 1984, 192.

¹² Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Београд 2010, 479; С. Аврамов, „Правило *rebus sic stantibus* у савременом међународном праву“, *Анали ПФБ*, Београд 4/1964, 386.

¹³ Мада се приписује Ђентилију, сматрају да је теорија у ствари старија и да потиче из канонског права које је тражило да се умањи строгост Римског приватног права у складу са правичности. Према YILC, I, 1963, 136.

брањивао да утврђује пристаништа на Црном мору и да на њему одржава ратну морнарицу, позивајући се на клаузулу *rebus sic stantibus* и на тај начин једнострано раскинула уговор. Русија је тврдила да не постоје више оне прилике због којих је била уговорена неутрализација Црног мора и да, према томе, ни та неутрализација не треба више да постоји. Тим поводом састала се конференција у Лондону 1871. године која је донијела одлуку да се једна држава може ослободити обавеза из једног уговора или измијенити одредбе тог уговора само са пристанком уговарача и путем пријатељског споразума¹⁴. Конференција није осудила саму клаузулу, чак је није ни порицала, него је осудила само њену једнострану употребу. Једина грешка Русије јесте што није тражила састанак и споразум са осталим потписницима париског уговора већ је сама и на своју руку одрекла даљу примјену одређених одредаба уговора.

Египат је на основу чланова 35. и 37. Повеље Уједињених нација, 8. јула 1947. године тражио од Савјета безбједности да донесе одлуку о престанку британско-египатског уговора од 1936. године истичући да је присуство британских трупа на египатској територији без слободног пристанка Египта, те да је закључен под условима који више не постоје и да је у супротности слову и духу Повеље Уједињених нација. Британски представник је египатске приговоре квалификовао као позивање на клаузулу *rebus sic stantibus* истичући да је контроверзна и примјенљива само у ограниченим случајевима¹⁵.

Француска је 1966. године обавијестила остале чланице НАТО пакта да се повлачи из одређених билатералних и мултилатералних уговора закључених након 1949. године који су имали за циљ интеграцију оружаних снага примјенивши клаузулу *rebus sic stantibus*. Она је истакла да остаје чланица Сјевероатланског пакта али да су се услови који данас преовладавају у свијету фундаментално промијенили од 1949. године те да она сада посједује

¹⁴ Милета Новаковић, *Основи међународнога јавнога права*, Београд 1938, 101-104; L. Le Fur, *Précis de droit international public* (превод), Београд 2010, 195; J. H. W. Verzijl, *International Law in Historical Perspective*, 1973, 358.

¹⁵ Према М. Крећа (1988), 147-148.

атомско оружје које само по себи спречава њену интеграцију са осталим чланицама пакта¹⁶.

Теорија о клаузули *rebus sic stantibus* није била прихваћена у великим кодификацијам грађанског права XVIII и XIX вијека. Не познају је грађански кодекси Француске, Аустрије, Италије, Немачке, Швајцарске, док извјесни законици донијети после Првог свјетског рата као што су Пољски и Грчки изричито предвиђају могућност измјене или раскида уговора због промијењених околности¹⁷. Ситуација није ништа боља ни на међународном плану. Хаванска конвенција о уговорима од 20. фебруара 1928. године не садржи одредбе које бисмо могли квалификовати као прихватање доктрине *rebus sic stantibus*. Пакт Друштва народа као прве универзалне међународне организације у члану 19. допушта ревизију уговора односно прихвата клаузулу *rebus sic stantibus*. Члан 19. гласи: „Скупштина може, с времена на вријеме, позвати чланове Лиге да приступе новом испитивању уговора који су постали непримјенљиви као и оних међународних ситуација чије би одржање могло довести у опасност свјетски мир“¹⁸. Ово је доктрини *rebus sic stantibus* дало вјетар у леђа ка постајању објективног правног правила у међународном праву. По члану 19. Скупштина само констатује потребу мијењања уговора, она га сама не мијења нити укида већ оставља тај посао самим уговорним странама. Повелја Уједињених нација не садржи одредбе за ревизију уговора, мада не пориче да постоји право на ревизију, једноставно се не изјашњава по том питању. Редактори су вјероватно вођени жељом да се избјегну чести захтјеви за ревизијом уговора ослоњени на злоупотребе правила *rebus sic stantibus* у прошлости, па чак и под окриљем Друштва народа изоставили одредбе о ревизији. Међутим, Генерална скупштина је чланом 14. Повеље индиректно овлаштена да препоручи евентуално и ревизију уговора. Члан 14. Повеље гласи: „Уз резерву одредби члана 12. Генерална скупштина може препо-

¹⁶ Дипломатическая академия мид России, *Международное право*, Москва 2008, 266; М. Крећа (1988), 149.

¹⁷ С. Перовић, 189.

¹⁸ *Пакт Лиге Народа и његове измјене и допуне*, Информативно Одјелјење Главног Секретаријата Лиге Народа, Женева 1925, 34.

ручити мјере за мирно изглађивање сваке ситуације, без обзира на њено порјекло, за коју држи да би могла штетити општем благостању или пријатељским односима међу народима, укључујући ситуације настале кршењем одредаба ове Повеље у којима се излажу циљеви и начела Уједињених нација¹⁹. Из напријед изложеног, можемо закључити да у случају изношења овог питања пред Генералну скупштину од стране држава а позивајући се на члан 14, Скупштина може да у виду препоруке предложи државама ревизију уговора које нема обавезну снагу и препушта уговорним странама да саме уреде ревизију. Препорука би имала само савјетодавну улогу, односно државе би је требале схватити као сугестију.

1.2. Схватања о правној природи правила *rebus sic stantibus*

У теорији и пракси постоје супротни ставови о правној природи правила *rebus sic stantibus*, односно, да ли представља правно правило или не. Мада већина аутора прихвата правило *rebus sic stantibus* као правно правило, постоје и аутори²⁰ који негирају и поричу његову правну природу и своде га на политички принцип који нема своје покриће у позитивном праву.

У XVII вијеку теорија о *rebus sic stantibus* је одбачена од Гроцијуса (*Grotius*), док је у XVIII вијеку пориче Бинкершок (*Bynkershoek*).

Ханс Келзен (*Hans Kelsen*) одбија да прихвати клаузулу *rebus sic stantibus* као правило међународног права истичући да је њен смисао и циљ у суштини у супротности са међународним јавним поретком, тј. са његовом функцијом стабиловања међународних односа. Случајеве у којима је ово правило примијењено, он тумачи као кршење међународног права а не као доказ постојања позитивног правног правила²¹.

¹⁹ Повеља Уједињених народа, Народне новине, Загреб 1976, 56.

²⁰ Специјални извештај Комисије за међународно право Fitzmaurice тако наводи Бинкершок-а, Wildman-а, Strupp-а и Lammasch-а као ауторе који не прихватају клаузулу. Second Report on the Law of Treaties, Doc. A/CN.4/107, YILC, II, 1957, 57, фн. 83.

²¹ Hans Kelsen, *Principles of International Law*, New York 1952, 359-360, цитирано према, С. Аврамов (1964), 386.

Теорије које прихватају правило *rebus sic stantibus* као правно правило се увелико разликују у одређивању његове правне природе. Најстарије теорије истичу да се клаузула налази у сваком уговору као прећутни услов уговора, односно да је клаузула саставни елемент уговора. Друге теорије истичу да је клаузула ствар тумачења уговора, док сљедеће теорије истичу да се клаузула може примјенити само на трајне (вјечне, перпетуалне) уговоре. Неке теорије *rebus sic stantibus* везују за основно право држава на постојање, самоодржање или развој. Сљедеће теорије сматрају да клаузулу треба примјенити аналогично теорије непредвидљивости или фрустрације из унутрашњег права. Постоје схватања које *rebus...* изједначавају са накнадном немогућношћу извршења док су неки аутори износили ставове да је *rebus...* начело међународног права па чак и когентно правило. Најприхватљивије су теорије које правило *rebus...* карактеришу као објективно правило међународног права те је оно и највише заступано у модерној теорији међународног права.

Схватање о клаузули *rebus sic stantibus* као прећутном услову је фикција која потиче од израза „*omnis conventio...*“ и која сматра да су се странке прећутно споразумјеле да у уговор унесу одредбу која важење уговора везује за околности које су постојале у часу склапања уговора. У случају да се околности радикално промијене од стања које је постојало у часу закључења уговора, странка се може позвати на клаузулу као на основ престанка уговора. Према ауторима који заступају ово схватање клаузула се може примјенити само на уговоре са неограниченим роком трајања („вјечите уговоре“) и то само на оне уговоре које не садрже правила о ревизији или престанку уговора.

Присталице схватања правила *rebus sic stantibus* као ствари тумачења уговора, утицај промијене околности траже са ослонцем на вољу странака питајући се да ли су странке јасно исказале намјеру да стање ствари које је постојало у моменту склапања уговора сматрају за услов или основ уговора.

Њемачка теорија XIX вијека је сматрала да међународни споразуми имају једино условну вриједност. Према овој теорији правна природа правила *rebus sic stantibus* је везана за интересе, потребе или права држава. Према Хегелу, уговор важи само док држава уговорница има интереса да га испуњава, тј држава има право да га се ослободи ако је убијеђена да је уговор који је закључила, отворено противан њеном интересу. Исто као и Хегел, ову теорију су у Њемачкој прихватили дипломате и политичари, па чак и историчари и правници. Тако Фон Трајче изјављује „да је највиша дужност државе да повећа своју снагу без обзира на уговоре“ док Бизмарк тврди да испуњење уговора може престати чим борба за живот то дозволи²². Јелинек истиче да „обавеза државе постоји само док је то у интересу државе“. Ако више није у интересу државе, онда се сматра да су се околности суштински промијениле тако да се активира увијек присутна *clausula rebus sic stantibus*²³.

Мишљење да би се требало комбиновати физичка немогућност извршења²⁴ и суштинска промјена околности (чланови 21 и 22 Нацрта из 1963. године) у Комисији за међународно право су заступали Табиби²⁵ (*Tabibi*), Лацхс²⁶ (*Lachs*) и Ел-Ериан²⁷ (*El-Erian*) док је Вердрос²⁸ (*Verdross*) сматрао да се ови чланови односе на веома различите ствари и да их не треба комбиновати. Са Вердросовим мишљењем се сложила већина чланова Комисије. Комисија, међутим, сматра да се «немогућност извршења» и «суштинска промјена околности» разликују у погледу основа којим би уговор престао, и да треба да буду одвојени. Иако можда постоје гранични случајеви у којима ова два члана имају тенденцију да се преклапају, крите-

²² L. Le Fur, *Précis de droit international public* (превод), Београд 2010, 194.

²³ Georg Jellinek, *Die rechtliche Natur der Staatenverträge*, 1880.

²⁴ Вид. шире Његослав Јовић, „Накнадна немогућност извршења као основ престанка уговора у међународном јавном праву“, *Српска правна мисао*, Бања Лука 45/2012, 227-241.

²⁵ YILC, I, 1963, 139, пар. 29.

²⁶ *Ibid.*, 140, пар. 44.

²⁷ *Ibid.*, 143, пар. 9.

²⁸ *Ibid.*, 139, пар. 35.

ријуми у примјени чланова нису исти, а комбиновање њих може довести до неспоразума²⁹.

Мишљење о правилу *rebus sic stantibus* као правилу *jus cogens* заступали су Мустафа Камил Јасин (*Mustafa Kamil Yasseen*) као представник Ирака у Комисији за међународно право и Милан Бартош као представник Југославије. Јасин је рекао да је принцип *rebus sic stantibus* „наметнут из саме природе писаних закона и сталне промјене у међународној заједници и потребе да се регулише сукоб чињеница и текста. По његовом мишљењу то није клаузула већ објективно правило *jus cogens* чије одступање није могуће изразити одредбом“³⁰. Бартош је истакао да *rebus sic stantibus* више „...није ни клаузула нити доктрина, већ правило *jus cogens* у међународном праву, чак и ако то доводи до полемике међу државама и мада правници имају различита мишљења о томе“³¹.

Мишљења о *rebus sic stantibus* као о објективном правном правилу међународног права заснивају се на томе да је фикција о клаузули коју садржи сваки уговор као прећутни услов ствар прошлости, фаза која је превазиђена у развоју овог правила и коју треба одбацити те *rebus...* вежу за опште међународно правно правило које има независну егзистенцију од воље уговорница. Прихватајући га као објективно правно правило многи аутори га називају принципом, док га други називају правилом па чак и нормом.

У теорији се дуго сматрало да су правило *rebus sic stantibus* и правило *pacta sunt servanda* у стању природног непријатељства те да једно друго искључују. Како правило *pacta sunt servanda* означава обавезу поштовања уговора онако како они гласе, правилу *rebus sic stantibus* се ускраћивала квалификација правног правила, те се сводио на политички принцип који је према неким ауторима опасан и служио је само разним злоупотребама. Оваква констатација има само историјску вриједност.

Rebus sic stantibus и *pacta sunt servanda* данас су два одвојена правила која су кодификована у Бечкој конвенцији о уговорном

²⁹ *Ibid.*, II, 1966, 256, пар. 1.

³⁰ *Ibid.*, I, 1963, 141-142, пар. 49.

³¹ *Ibid.*, 148, пар. 55.

праву. Мада нетрепелјивости између њих и сада постоје, овакво гледиште донекле је ублажено негативним дефинисањем правила *rebus sic stantibus* у члану 62. Конвенције. Из тог разлога, сматрамо да је правило суштинска промјена околности ипак изузетак од правила *pacta sunt servanda* који је ограничен у великом обиму. Генерално, правило *pacta sunt servanda* је основно правило чије се поштовање тражи да би уговор уопште имао сврху у међународним праву и односима међу државама, док правило *rebus sic stantibus* се може примијенити само изузетно када у складу са начелом правичности, стриктно поштовање правила *pacta sunt servanda* би донијело већу штету него његово непоштовање.

2. СУШТИНСКА ПРОМЈЕНА ОКОЛНОСТИ КАО ИЗРАЗ ПОЗИТИВНОПРАВНОГ ВАЖЕЊА ПРАВИЛА *REBUS SIC STANTIBUS*

Комисија за међународно право је приликом рада на Конвенцији, водила дискусију поводом назива члана 44. (сада члана 62). Ел-Ериан је подржао приједлог да се наслов члана мијења од уобичајене формулације познате као доктрине *rebus...* ријечима неке формуле која се односи на промијењене околности. Он је сматрао да би амандман могао да ријешити проблем онога што би се могло назвати „алергијом на доктрину *rebus sic stantibus*“³². Већина чланова је жељела да избјегне термин „*rebus sic stantibus*“ коју су сматрали као непожељну фикцију јер је повећавала ризик од субјективне интерпретације и злоупотребе, те су се определијелили да доктрину формулишу као објективно правно правило³³ и на крају су се усагласили да прихвате формулацију „суштинска промјена околности“ (*fundamental change of circumstances*) што је и прихваћено на Бечкој Конференцији.

Комисија је одлучила да нагласи изузетан карактер овог основа престанка уговора тако да га је дефинисала у негативном облику.

³² *Ibid.*, 144, пар. 12.

³³ *Ibid.*, II, 1966, 258, пар. 7.

Члан 62. Конвенције гласи:

„1. Суштинска промјена околности настала с обзиром на околности које су постојале у моменту закључења уговора и коју странке нису предвидјеле, не може се навести као разлог престанка уговора или повлачења из њега осим ако:

а) постојање тих околности представља суштинску основу пристанка на обавезивање странака; и ако

б) је дејство те промјене корјенита промјена домашаја обавезе које преостају да се изврше у складу са уговором.

2. Суштинска промјена околности не може се навести као основ престанка уговора или повлачења из уговора:

а) ако се ради о уговору којим се установљава граница; или

б) ако је до битне промјене околности дошло тако што је странка која се на њу позива прекршила обавезу из уговора, или неку другу међународну обавезу према некој другој странки уговора.

3. Ако се странка може, према претходним параграфима, позвати на суштинску промјену околности као на основ престанка уговора или повлачења из њега, она се може на њу позвати ради обустављања примјене уговора“.

Да би се правило садржано у ставу 1 могло примијенити као основ за престанак уговора или повлачење из мултилатералног уговора неопходно је да се испуни пет ограничавајућих услова:

1. околности које су постојале у вријеме закључења уговора морају бити промијењене;

2. промјена мора да буде фундаментална, суштинска;

3. промјена мора бити непредвиђена од стране странака;

4. постојање ових околности не представљају суштински основ престанка странака да буду везане уговором;

5. ефекат промјене мора да корјенито промијени обим обавеза које треба да се изврше на основу уговора³⁴.

³⁴ Вид. YILC, II, 1966, 259, пар. 9; Исто вид. Tasim O. Elias, *The Modern Law of Treaties*, Oceana 1974, 125, и E. Schwebel, „Fundamental Change of Circumstances“, 45.

Сама „промјена“ није довољна. Фундаментални карактер промјене подразумеива да се промјена директно односи на предмет или сврху уговора, тако да мијења услове извршења уговора у односу на заинтересовану страну уговорницу, тако што суштински мијења изворни баланс права и обавеза. Промјене морају бити објективне у чињеничним околностима уговора а не само субјективне промјене у ставу странке која се позива на промјене да би раскинула уговор³⁵.

Промјена мора бити непредвиђена од стране странака. „Граматичко значење формулације које изванредни карактер промјене види само са објективне стране (ако странке нису предвидјеле промјену) треба, са становишта начела добре вјере, допунити оним што чини субјективну страну тј. промјена треба не само да није предвиђена већ да, према околностима случаја, није била предвидљива. Јер приликом закључења уговора странке треба да имају у виду не само постојеће околности, као позитивни миље ствари, већ и околности које је могуће разумно предвидјети. Промјена околности која настаје усљед редовног тока ствари, које су се, дакле, могле предвидјети не могу конституисати основ престанка уговора“³⁶.

Суштински основ престанка странака на обавезивање чине околности које су определијелиле странке да закључе уговор, околности чије су продужено трајање странке узеле за услове обавезне снаге уговора, или да је то онај сплет околности у чијем одсуству странке уопште не би закључиле уговор³⁷. Успостављање суштинског основа престанка захтијева објективно испитивање историјске позадине и околности око закључивања уговора³⁸.

Ефекат промјене мора да корјенито промијени обим обавеза које треба да се изврше на основу уговора. У *Fisheries Jurisdiction Case* Суд је истакао „...да би се промјена околности могла истаћи

³⁵ Second Report on the Law of Treaties, Doc. A/CN.4/107, YILC, II, 1957, 32.

³⁶ М. Крећа (1988), 158.

³⁷ *Ibid.*, 159.

³⁸ YILC, I, 1963, 149, пар. 68.

као основ престанка уговора потребно је такође да резултира радикалном измјеном обима обавеза које треба извршити. Промјена мора повећати тежину обавеза које треба извршити у смислу да извршење чини нечим суштински различитим од онога што је изворно утврђено³⁹.

Комисија за међународно право је приликом израде нацрта Конвенције дуго расправљала о изузецима од примјене правила *rebus sic stantibus* односно суштинске промјене околности. Предложени и усвојени текст члана 62. става 2. садржи два изузетка која гласе: „Суштинска промјена околности не може се навести као основ престанка уговора или повлачења из уговора:

а) ако се ради о уговору којим се установљава граница; или

б) ако је до битне промјене околности дошло тако што је странка која се на њу позива прекршила обавезу из уговора, или неку другу међународну обавезу према некој другој странки уговора“.

По питању изузетка уговора којима се установљава граница у Комисији за међународно право мишљења су била подијељена и кретала су се од мишљења да овај изузетак треба проширити до мишљења да се овај изузетак брише.

Сама Комисија је сумирала питање овог проблема у ставу 11. Коментара члана 59 (члан 62. Конвенције) на сљедећи начин: „Неки чланови комисије сматрали су да потпуно искључење ових уговора (уговора о оснивању граница) од правила може ићи предалеко и може бити у супротности са принципом самоопредјељења признатом у Повељи. Комисија је, међутим, закључила да уговоре о оснивању граница треба признати као изузетак од правила, јер би иначе правило умјесто да буде инструмент мирне промјене, могло постати извор опасних трвења. Она је такође заузела став да је „самоопредјељење“ како је предвиђено у Повељи, независан принцип, и да може довести до забуне, уколико у контексту уговорног права буде представљен као примена правила садржаних у овом члану. Изузимајући уговоре о оснивању границе из делокруга овог члана

³⁹ Fisheries Jurisdiction Case, ICJ Reports, 1973, 22, par. 43.

не искључује се примјена принципа самоопредељења на случаје када су услови за његову примјену постојали⁴⁰.

Други изузетак од примјене правила *rebus sic stantibus* јесте „ако је до битне промјене околности дошло тако што је странка која се на њу позива прекршила обавезу из уговора, или неку другу међународну обавезу према некој другој странки уговора“.

Изузетак је остао ограничен на случајеве у којима је странка која се позива на промјене, била крива за кршење обавезе са своје стране. Покриће за овакво тумачење налазимо у општем принципу права према коме странка не може да искористи сопствене грешке у своју корист, истакнуто у *Factory at Chorzow Case*⁴¹.

Странка која се позива на суштинску промјену околности има три могућности. Као прво, она се може позвати на промјене као основ за престанак билатералног уговора. Друго, може се позвати на промјене као основ за повлачење из мултилатералних уговора. Треће, у складу са ставом 3, ако се странка може, према претходним параграфима, позвати на суштинску промјену околности као на основ престанка уговора или повлачења из њега, она се може на њу позвати ради обустављања (суспензије) примјене уговора. Став 3 нема посебног услова за суспензију и оставља избор странци која се позива на промјене⁴². Став 3 је уведен у Бечу против жеље Комисије за међународно право, на приједлог делегације Канаде и Финске⁴³.

3. ПРАКСА МЕЂУНАРОДНИХ СУДОВА

Пракса међународних судова је ријетка. Издвојићемо *Free Zones Case*⁴⁴ пред Сталним судом међународне правде, случаје-

⁴⁰ Draft articles with commentaries on the Law of Treaties, Doc. A/6309/Rev.1, 259. Цитирано према Е. Schwelb, „Fundamental Change of Circumstances“, 58.

⁴¹ P.C.I.J. (1927), Series A, No. 9 at p. 31.

⁴² М. Е. Villiger, 778.

⁴³ U.N. Conference on the Law of Treaties, Official Records, First and Second sessions, at p. 184. Вид. исто Documents A/Conf.39/C.1/L320 и A/Conf.39/C.1/L333.

⁴⁴ Case of Free Zones of Upper Savoy and the District of Gex, PCIJ Publ. 1932, Series A/B, No. 46.

ве *Fisheries Jurisdiction Case*⁴⁵ и *Case Concerning The Gabčíkovo-Nagymaros Project*⁴⁶ пред Међународним судом правде и случај *Case Racke GmbH*⁴⁷ пред Европским судом правде.

У случају *Free Zones Case* француска Влада се позвала на принцип *rebus sic stantibus* мада је нагласила да принцип не дозвољава једнострано отказивање уговора већ је тврдила да је уговор застарио. Француска је тврдила да су обавезе из уговора закљученог 1815. године престале јер су слободне зоне биле створене због посебних околности које су престале да постоје. Наиме, истакла је аргумент да је кантон Женева био слободна зона која се, након повлачења француских и сардинијских царинских центара, нашла у царинској унији са Жексом и Горњом Савојом а да је установљење Федералне Швајцарске царине 1849. године, ту унију разорило и окончало стање због кога су зоне и створене. Швајцарска није порицала чињеницу да је установљење Федералне царине разорило унију али је негирала да је продужено трајање стања које је постојало до 1849. године било суштински основ обавезивања уговором⁴⁸. Швајцарска је тврдила да у сваком случају околности које су се наводно промијениле нису околности на основу којих би се могло рећи да су странке ушле у споразум, да се правило не примјењује на уговоре који стварају територијална права и да је Француска имала сувише пуно времена послје наводне промјене околности, те је неразумно дуго чекала да се позове на њу. У овом спору Суд је одбио захтјев Француске да утврди престанак неких одредаба услед промијењених околности које су наступиле с новим швајцарским уставом из 1815. године јер је утврдио да чињенице не оправдавају примјену принципа *rebus sic stantibus*. Суд је сматрао да би требало доказати да су такве одредбе створене упра-

⁴⁵ Fisheries Jurisdiction Case (UK v. Iceland), Judgment of 2 February 1973, ICJ Reports 1973.

⁴⁶ Case Concerning The Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), Judgment of 25 September 1997, ICJ Reports 1997.

⁴⁷ Case Racke GmbH C-162/96 (1998), ECR-I-3655.

⁴⁸ Case of Free Zones of Upper Savoy and the District of Gex, PCIJ Publ. 1932, Series A/B, No. 46. 156; вид. М. Крећа (1988), 160, фн. 598.

во имајући у виду постојање тих околности, што Француска није доказала. Суд је био опрезан и желео је да избјегне узимање става о овој доктрини па је истакао да је „постало непотребно да размотри било које питање принципа који се јављају у вези са теоријом престанка уговора због промјене околности, као што је степен до којег се може сматрати да теорија представља правило међународног права, те прилике и начини који могу имати утицај на дату теорију, ако је призната“.

У случају *Fisheries Jurisdiction Case* Велика Британија је тражила од Суда да пресуди и објави да Исланд нема право нити основа у међународном праву да прошири надлежност у вези риболова у искључивој економској зони са 12 на 50 наутичких миља од базне линије, те да питање везано за очување рибљег фонда у водама око Исланда не може бити ријешено једностраним проширивањем надлежности Исланда до 50 наутичких миља, већ да се ова питања могу ријешити билатералним аранжманима у складу са Конвенцијом о риболову од 24. јануара 1959. године на сјевероистоку Атлантика или у облику аранжмана за сарадњу у складу са Резолуцијом о специјалним ситуацијама које се односе на приморско рибарство од 26. априла 1958. године. Влада Велике Британије је сматрала да Суд има пуну надлежност да размотри захтјев В. Британије о меритуму (суштини) спора и да донесе пресуду. Влада Исланда није имала заступника пред судом. Суд је у овом случају закључио „да би се промјена околности могла истаћи као основ престанка уговора потребно је такође да резултира радикалном измјеном обима обавеза које треба извршити. Промјена мора повећати тежину обавезе које треба извршити у смислу да извршење чини нечим суштински различитим од онога што је изворно утврђено. У односу на обавезу којом се Суд овдје бави, овај услов је у потпуности незадовољавајући; за промјену околности истакнуту од Исланда не може се рећи да је корјенито измијенила обим јуридикционе обавезе утврђене размјеном нота од 1961. године. Компромисна клаузула омогућила је свакој од страна да се обрати Суду по питању било каквог спора који могу настати између њих у погледу проширења надлежности Исланда у вези ри-

болова у водама које прелазе ограничење од 12 наутичких миља. Садашњи спор управо потпада под критеријуме компромисне клаузуле из размјене нота. Не само да се јуриздикциона обавеза није корјенито измијенила у свом обиму; остала је тачно онаква каква је била 1961. године“. Према Суду, „члан 62. Бечке конвенције о уговорном праву може се с много разлога сматрати кодификацијом постојећег обичајног права о питању престанка уговорних односа због промјене околности“.

Предмет спора у случају *Case Concerning The Gabčíkovo-Nagymaros Project* јесте имплементација и престанак Уговора о изградњи и раду Габчиково-Нагимарос баражног система на Дунаву потписаног у Будимпешти 16. септембра 1977. године. Мађарска је 1989. године суспендовала а затим и прекинула радове на пројекту док је Словачка наставила радове и у новембру 1991. године прешла на привремено рјешење, „варијанту Ц“ те пустила у рад овај систем октобра 1992. године. Мађарска се у овом спору позивала и на суштинску промјену околности које су утицале на могућност извршења уговора. Као околности је навела дубоке политичке промјене кроз које су двије државе прошле као што су промјена политичког уређења и распад Чешкословачке, кршење одредаба Уговора од стране Словачке, промјене у економској одрживости пројекта, развој нових норми међународног еколошког права, те да ове промјене кумулативно представљају основ за примјену промијењених околности за раскид уговора. Словачка је, са своје стране, тврдила да промјене изнијете од стране Мађарске нису промијениле природу обавеза из Уговора који су оне првобитно утврдиле, тако да Мађарска није имала право да прекине са радовима нити да раскине Уговор. Суд је расправио поједине аргументе Мађарске: „Важећа политичка ситуација је сигурно била важна за склапање Уговора из 1977. године. Међутим, Суд је подсјетио да је Уговор предвиђао заједнички инвестицијски програм за производњу енергије, контролу поплава и унапређење пловидбе Дунавом. Према мишљењу Суда, важећи политички услови стога нису били тако уско везани уз предмет и циљ Уговора да би чинили битну основу престанка странака и својом промјеном радикално промијени-

ли домашај обавеза које још преостају да се испуне“. У погледу економске одрживости и исплативости пројекта као и еколошког права, Суд је истакао, мада је дошло до смањења радова на пројекту, промјене нису биле тако радикалне да би утицале на обавезе странака. Иако је профитабилност пројекта у 1992. години мања него у 1977. години, то не представља радикалну промјену коју странке нису могле предвидјети. По питању напретка у области заштите и права животне средине, Суд сматра да се не може прихватити аргумент да су биле потпуно непредвидиве. Чланови 15, 19. и 20. Уговора омогућили су странкама да узму у обзир овакав развој догађаја те да се прилагоде промјенама. Према Суду „суштинска промјена околности морала је бити непредвиђена, постојање околности у вријеме склапања Уговора морало је представљати битну основу пристанка странака да буду везане Уговором. Негативни и условни текст члана 62. Бечке конвенције о уговорном праву напротив представља јасну индикацију да стабилност уговорних односа захтијева да се позивање на суштинску промјену околности примјењује само у изузетним случајевима“.

Case Racke GmbH је покренут по налогу *Bundesfinanzhof* (Савезни финансије суд Њемачке) од 7. марта 1996. године, примљеном у Европском суду правде 13. маја 1996. године, за доношење прелиминарне пресуде на основу члана 177. Уговора о Европској заједници. Пресуда суда требала би да се односити на два питања о валидности Уредбе Савјета (ЕЕЗ) бр. 3300/91 од 11. новембра 1991. године којом је суспендована трговинска концесија предвиђена Споразумом о сарадњи између Европске економске заједнице и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Питања су покренута у поступку између *A. Racke GmbH & Co. Hauptzollamt Mainz* (Главна царина, Мајнц) у вези царинског дуга по основу увоза у Њемачку одређене количине вина поријеклом из СФРЈ. Суд је сматрао да због сложености правила у питању и непрецизности неких од појмова на које се односе, судска ревизија мора нужно, а посебно у контексту прелиминарне пресуде, бити ограничена на питање да ли је усвајањем Одлуке којим се суспендује Споразум, Савјет направио грешку у процјени услова за примјену тих пра-

вила. Да би било могуће да се расправља о прекиду или суспензија споразума због суштинске промјене околности као обичајног међународног права, Суд мора да испита два постављена услова у члану 62 (1) Бечке конвенције. Прво, постојање ових околности мора да представља суштинску основу престанка чланица да буду везане уговором и друго, та промјена мора да има за циљ да радикално промијени значај обавеза које су остале да се изврше на основу уговора. Што се тиче првог услова, у преамбули Споразум о сарадњи наводи се да су уговорне стране рјешене „да промовишу развој и диверсификацију економске, финансијске и трговинске сарадње у циљу подстицања бољег баланса и побољшања структуре њихових трговинских односа и проширивања његовог обима те да се побољша добробит њихове популације“ и да су свјесни „потребе да се узме у обзир значај нове ситуације створене проширењем Заједнице на организацију више складних економских и трговинских односа између Европске заједнице и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије“. На основу члана 1. Споразума предвиђено је да је његов циљ „да промовише укупну сарадњу између уговорних страна са намјером да допринесе економском и друштвеном развоју Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и помаже да се ојачају односи између страна“. „С обзиром на тако широк циљ, одржавање стања мира у Југославији, неопходног за добросусједске односе, као и постојање институција способаних да обезбиједи спровођење сарадње предвиђених споразумом на цијелој територији Југославије, представља суштински услов за покретање и вођење те сарадње“. Што се тиче другог услова, „тежња непријатељстава и њихове посљедице на економске и трговинске односе, како међу републикама Југославије тако и са Заједницом, представљају радикалне промјене у условима под којима Споразум о сарадњи између Европске економске заједнице и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и њених протокола ... су закључени“ и да „они доводе у питање примјену тог споразума и протокола“, Савјет није направио грешку у процјени⁴⁹. Суд даље истиче да иако је тачно, као што Рацке тврди, да

⁴⁹ Racke GmbH, Case C-162/96, пар. 56.

је одређени обим трговине морао да се настави са Југославијом и да је Заједница мога да настави да даје концесионе тарифе, остаје чињеница, како правобранилаштво истиче у параграфу 93 своје мишљење, да примјена правила међународног обичајног права у питању не захтијева немогућност да се изврши обавеза и да нема сврхе даље да одобре преференције у циљу подстицања трговине, у околностима у којима је било разбијање Југославије. У овом случају Суд признаје да распадање бивше Југославије и ситуација оружаних сукоба у региону, представља суштинску промјену околности која оправдава суспензију Споразума о сарадњи између ЕЕЗ и бивше Југославије од стране ЕЕЗ.

ЗАКЉУЧАК

Из свега наведеног можемо да закључимо, да правило *rebus sic stantibus* односно суштинска промјена околности, данас представља објективно правно правило кодификовано у Бечкој конвенцији о уговорном праву и које је неопходно у међународном праву као једна врста „сигурносног вентила“ од стриктног поштовања правила *pacta sunt servanda*. Оно је еволуирало из средњовјековне максиме „*omnis conventio intelligitur rebus sic stantibus*“ и представља правило на које се државе могу позвати само у ограниченим случајевима када не постоји ни један други основ да се раскине уговор а његово одржавање на снази није више могуће из разлога што су се околности од закључења уговора фундаментално промијениле и погађају једну страну до те мјере да је одржавање уговора на снази у супротности са начелом правичности.

Пракса међународних судова је још увијек оскудна. Судови су са великом опрезношћу износили ставове о правној природи суштинске промјене околности. Међународни суд правде је у *Fisheries Jurisdiction Case* и *Case Concerning The Gabčíkovo-Nagymaros Project* прихватио правило *rebus sic stantibus*, односно суштинску промјену околности као кодификацију постојећег обичајног права али у овим случајевима није нашао да су испуњени услови за њену примјену. Једини случај у коме је суд пресудио на

основу суштинске промјене околности је случај *Racke GmbH & Co. v. Hauptzollamt Mainz* пред Европским судом правде. Овај случај ће послужити као прецедент у наредним случајевима који ће за основ имати позивање на суштинску промјену околности.

Члан 62. балансира између два супротстављена принципа, односно, између стабилности која је од суштинског значаја за сваки правни поредак, с једне стране, и динамике међународног живота, с друге стране. Међутим, услови за његову примјену су толико строги да се може рећи да ће члан 62. наћи мало примјене у пракси. Државе ће се и даље позивати на ово правило као на основ престанка уговора али сматрамо да ће судови са великом опрезношћу прихватати да су испуњени услови за њену примјену.

Njegoslav Jovic⁵⁰

FUNDAMENTAL CHANGE OF CIRCUMSTANCES AS A BASIS TERMINATION OF TREATY IN INTERNATIONAL PUBLIC LAW

Summary

There are treaty that don't define the moment of termination of contract action (eg "eternal agreements") and don't contain any provisions on the review although they are concluded for a particular time period. In these treaty may be that during a certain period of time in which the treaty needs to be executed, changed circumstances occur which could not be foreseen at the time of the treaty and which substantially impede the fulfillment of the obligations of a state. In these situations, the state relied on the clause rebus sic stantibus to terminated a treaty or requested review of the treaty although the treaty was not provided, and in that way treaty's clauses adapted to new circumstances.

⁵⁰ Njegoslav Jovic MA, A trainee at EKO BEL Ltd. Laktasi

Legal nature of the clause rebus sic stantibus in the doctrine of public international law belongs to one of the most controversial, central and difficult issues. There are totally opposite views on whether the rule of rebus sic stantibus a legal rule or not. In theory, a lot of discussion on this subject and there are many papers and legal structures.

The fundamental change of circumstances (clause rebus sic stantibus) is one of the grounds for termination of treaty action as such is adopted in the Vienna Convention on the Law of Treaties.

In this work we present the concept, origin and historical development of rebus sic stantibus rules, or rules of fundamental change of circumstances, then we explain the legal nature and validity of the positive legal rules with the practice of international courts.

Keywords: *fundamental change of circumstance, the clause rebus sic stantibus, Article 62 of the Convention on the Law of Treaties, termination of the treaty action.*

ЛИТЕРАТУРА

Књиге, чланци

- C. Аврамов, „Правило rebus sic stantibus у савременом међународном праву“, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1964.
- I. Brownlie, *Principles of Public International Law*, Fourth edition, Oxford University Press, Oxford 1990.
- J. H. W. Verzijl, *International Law in Historical Perspective*, Volume VI, A. W. Sijthoff International Publishing Company B. V., 1973.
- M. E. Villiger, *Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties*, Martinus Nijhoff Publishers, Brill 2009.
- R. V. Gotschalg, “A cláusula rebus sic stantibus: A previsão das alterações fundamentais de circunstâncias do art.62 da convenção de viena sobre o direito dos tratados de 1969” преузето са: http://www.fmd.pucminas.br/Virtuajus/2_2010/discntes/A%20CLAUSULA%20REBUS%20SIC%20STANTIBUS.pdf, 12. јул 2011.

- Дипломатическая академия мид России, *Международное право*, 3-е издание, (ответственные редакторы: А. А. Ковалев и С. В. Черниченко), Проспект, Москва 2008.
- T. O. Elias, *The Modern Law of Treaties*, Sijthoff International Publishing Company, Oceana 1974.
- В. Иблер, *Рјечник међународног јавног права*, Информатор, Загреб 1972.
- Њ. Јовић, „Накладна немогућност извршења као основ престанка уговора у међународном јавном праву“, *Српска правна мисао*, Бања Лука 45/2012.
- М. Крећа, *Међународно јавно право*, четврто издање, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2010.
- М. Крећа, *Престанак дејства уговора у савременом међународном јавном праву*, Научна књига, Београд 1988.
- L. Le Fur, *Précis de droit international public* (prevod: Међународно јавно право), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2010.
- С. Перовић, „Раскид уговора због промијењених околности и начело правне сигурности“, *Сепарат из Научног прегледа*, Београд 1974.
- E. Schwelb, „Fundamental Change of Circumstances“, Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, преузето са:
http://www.zaerv.de/29_1969/29_1969_1_c_39_70.pdf, 12. јул 2011.
- I. Sinclair, *The Vienna Convention on the Law of Treaties*, Second Edition, Melland Schill Fund, Manchester University Press, Manchester 1984.
- Y. Caliskan, *The Development of International Investment Law*, Boca Ration, Florida 2008.
- Yearbook of International Law Commission, 1957, Volume II, преузето са: http://untreaty.un.org/ilc/publications/yearbooks/Ybkvolumes%28e%29/ILC_1957_v2_e.pdf, 18. јули 2011.
- Yearbook of International Law Commission, 1963, Volume I, преузето са: http://untreaty.un.org/ilc/publications/yearbooks/Ybkvolumes%28e%29/ILC_1963_v1_e.pdf, 18. јули 2011.

Yearbook of International Law Commission, 1966, Volume II, преузето са: http://untreaty.un.org/ilc/publications/yearbooks/Ybkvolumes%28e%29/ILC_1966_v2_e.pdf, 18. јули 2011.

Пресуде међународних судова

- 1) Case of Free Zones of Upper Savoy and the District of Gex (Judgment of 7 June 1932), PCIJ Publ. 1932, Series A/B, No. 46, преузето са:
http://www.icj-cij.org/pcij/serie_AB/AB_46/01_Zones_franches_Arret.pdf, 28. јун 2011.
- 2) Fisheries Jurisdiction (UK v. Iceland), Jurisdiction, Judgment of 2 February 1973, ICJ Reports 1973, p. 3, преузето са:
<http://www.icj-cij.org/docket/files/55/5749.pdf>, 28. јун 2011.
- 3) Case Concerning The Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), Judgment of 25 September 1997, ICJ Reports 1997, преузето са:
<http://www.icj-cij.org/docket/files/92/7375.pdf>, 28. јун 2011.
- 4) Racke GmbH, Case C-162/96 (1998), ECR-1-3655, преузето са:
<http://curia.europa.eu/jurisp/cgi-bin/form.pl?lang=en&alljur=alljur&juredj=juredj&jurtpi=jurtpi&jurtfp=jurtfp&numaff=C162/96%20&nomusuel=&docnodecision=docnodecision&al lcommjo=allcommjo&affint=affint&affclose=affclose&alldocrec=alldocrec&docdecision=docdecision&docor=docor&docav=docav&docsom=docsom&docinf=docinf&alldocnorec=alldocnorec&docnoor=docnoor&docppoag=docppoag&radtypeord=on&newform=newform&docj=docj&docop=docop&docnoj=docnoj &typeord=ALL&domaine=&mots=&resmax=100&Submit=Rechercher>, 12. јул 2011.